

Смерть і народження: обряди переходу в українських народних казках

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

14 СЕРПНЯ 2019

У фольклорі збереглося чимало згадок про ще дохристиянські ініціаційні ритуали – обрядові дії, через які особа переходила від однієї соціальної категорії до іншої. Мета таких випробувань – вихід молодої людини з підпорядкування старшим членам громади, здобуття права на привілеї дорослих, тому вони найчастіше пов'язані з пубертатом або шлюбом, а рідше – з народженням, усиновленням і переміщенням із однієї території на іншу.

Джерело: Katsiaryna Dubovik, Wilhelm Hauff Fairytales

На думку французького етнографа Арнольда ван Геннепа, є три етапи переходу. Перший – це сегрегація, тобто відокремлення від звичного оточення й загалом минулого життя; другий – транзиція, власне перехід; третій же – реінтеграція, повернення до соціуму в новому статусі. Ініціаційні сюжети в народних казках зазвичай мають саме таку структуру.

Російський фольклорист Володимир Пропп у праці «Історичне коріння чарівної казки» писав, що казки почасти віддзеркалюють уявлення народу про смерть і фіксують пов'язані з ними деталі обрядів. Тому ініціація в народних текстах постає як метафорична смерть героя чи героїні з подальшим воскресінням.

Зразок українського фольклору, який добре ілюструє тези як ван Геннепа, так і Проппа, – це казка «Дарунки померлого батька». У ній старий чоловік перед смертю наказав синові одразу після поховання вартувати біля могили три ночі. Щоразу опівночі мрець оживав і виходив з труни запитати, чи прийшов до нього хлопець. За те, що не з'явився й у відповідний час прибував на цвинтар, тобто виконав останню волю батька, юнак здобув три подарунки: палицю, якою достатньо тричі постукати об землю, аби мати все, про що подумав; чоботи-

скороходи, у яких крок за милю, а скок – за дві; і шапку-невидимку, володаря якої не зможе побачити ні звірина, ні людина. Однак це тільки початок історії, адже дарунки померлого батька – це лише об'єкти, які згодом допоможуть синові під час ініціації.

Далі починаються випробування. Головний герой потрапляє до міста, назви якого ніколи не чув, і вирішує з'ясувати, як царева дочка зношує за ніч дванадцять пар чобіт. За допомогою батькових подарунків хлопець непомітно супроводжує царівну в мандрах і довідується, що вона літає до підземного королівства під високою горою й танцює там із чортами у скляній залі, підлога якої встелена гострими бритвами – тому взуття і псується. Отже, юнак із людського світу потрапляє до потойбіччя, а потім повертається назад із новим знанням – тобто проходить символічні смерть і воскресіння. Проте це не єдиний ініціаційний елемент казки, кінцівка якої скидається на гепі-енд до гоголівського «Вія». Царева донька повідомляє всім, що хлопець її вистежив, тому вона помре, і заповідає покласти її в труні в церкві та щоночі ставити поруч сторожу. Від жовнірів, що охороняли труну, на ранок лишилися тільки кісточки, тож на варту заступив головний герой. Уночі царівна встала й ходила церквою, та юнакові вдалося сховатися, спочатку на криласі, а потім на хорах. Урешті-решт він сам ліг у труну, рятуючи життя не лише своє, а й героїні, яка наприкінці ожила й стала його дружиною. Тобто після тимчасової причетності до світу мертвих через перебування у труні юнак повернувся до світу живих у новому статусі – майбутнього чоловіка царівни (шлюбна ініціація).

Ініціація в народних текстах постає як метафорична смерть героя чи героїні з подальшим воскресінням.

Народні казки можуть описувати перехід від одного життя до іншого по-різному: від буквальної смерті й воскресіння (як, наприклад, у сюжетах, де старші брати вбивають молодшого, аби привласнити його здобутки, але той оживає завдяки допомозі коханої чи побратимів) до перебування в череві страховиська, ритуального перетворення на тварину, потрапляння в найми чи на науку до чорта або лісового духа в обмін на послугу, яку той зробив батькам, чи спроби покинути дитину в лісі (в останньому випадку зазвичай ідеться про мачуху й пасербицю).

Тимчасова смерть протагоніста найчастіше пов'язана з розтином або розрубанням тіла на шматки. Це сюжети, де, розчленувавши й окропивши мертвою та живою водою, повертають до життя й омолоджують старих, а з розрізаної плоті, аби позбутися чарів чи хвороби, вогнем виганяють різних гадів: жаб, ящірок, змій, мишей. Проте не всім вдається успішно пройти

ініціацію: у фольклорі трапляється й зображення справжніх убивств. Наприклад, у наших казках із мотивом *à la* «Синя Борода» героїня бачить у комірчині понівечені трупи своїх попередниць. В інших текстах у лісовій хатинці розбійників чи змія гостей пригощають стравами з людськими руками та ногами.

Один із ініціаційних обрядів напряду пов'язаний із казковими сюжетами про проковтування й вибирання персонажа назовні. Посвячуваний мав пройти через умовне «череву» – спеціальну споруду, яка символізувала чудовисько. Найчастіше це був просто невеликий будинок у лісі, але в етнографічних матеріалах трапляються й цікавіші варіанти. Наприклад, в австралійських племен старе русло ріки або звивисте заглиблення в землі позначало тіло велетенського змія, а розколоте дерево – його пащу. Це вказувало на перетравлення й вивергнення, необхідні для набуття статусу «нової людини». В українській фольклорній казці «Іван Голик і старший брат» є епізод, що містить відгомін цього обряду.

«Штовхонував він [князь] сина спересердя, той і покотився просто в воду! А тут саме пливла кит-риба, вона його враз і проковтнула. Попливла кит-риба в синє море, почала хапати човни й кораблі. Хапає, ковтає, а все мало. А князів син всередині у рибі ходить, поміж тими човнами та кораблями бродить, перешукує, що є у човнах, тим і харчується. Ідуть дні за днями, місяці за місяцями, а він все в рибі живе. Та ось якось знайшов він в одному човні люльку, тютюн і кресало. Наклав у люльку тютюну, викресав вогню й почав курити. Одну люльку викурив, наклавав другу – викурив, наклавав і третю – викурив.

От кит-риба від диму й очманіла, припливла до берега і заснула. А на березі ходили мисливці. Один з них побачив і каже:

– Отаке, браття, наше щастя: по гаях та лісах скільки ходили, та нічого не знайшли. А тут ось, бачите, яка велика риба коло берега лежить? Нумо її рубати!

Ухопили вони топірці та й ну рубати! Рубали, рубали, коли це чують – хтось усередині кричить:

– Гей, браття! Рубайте рибину, та не зарубайте людину!

Почули вони це та з переляку як кинуться! – і повтікали. От він у ту дірку виліз, що вони прорубали, вийшов на берег і сидить. Сидить собі голий-голісінький, бо, поки всередині у рибі був, усе вбрання його подерлося та зотліло».

Головний герой переходить від безтурботного існування під опікою батька-князя до

самостійного юнацького життя. На відміну від старозавітного пророка Йони, після вивільнення з риб'ячого нутра він лишається оголеним – як і належить заново народженому ініціантові.

Народні казки можуть описувати перехід від одного життя до іншого по-різному: від буквальної смерті й воскресіння до перебування в череві страховиська.

Наративи стибу «віддай з дому те, про що не відаєш» також напряду стосуються ініціаційних ритуалів. Персонаж, накликаючи на себе гнів якоїсь небезпечної істоти (водяника, лісовика, чудовиська, чаклуна), за свою безпеку погоджується віддати щось, про що сам не знає, тобто дитину, яка народилася за час його відсутності чи незабаром має з'явитися на світ. Іноді герой, найчастіше бідний селянин, зустрічає вчителя, старця-чаклуна, який пропонує йому віддати сина в науку. Навіть якщо батько ніколи не замислювався про можливість і необхідність освіти, він усе одно погоджується через скрутне становище родини. Такі сюжетні елементи легко пояснити, якщо знову звернутися до обряду. Річ у тім, що дорослі чоловіки, які вже пройшли посвяту, утворювали разом так званий таємний союз або чоловічий союз. Формально до такої спілки можна було долучитися одразу після народження, а іноді навіть і до, тобто дитину обіцяли, «запродували». До посвяти її залучали тільки у відповідному віці, що теж відбито в казці: доки йому виповниться сім, шістнадцять чи двадцять років, син живе з батьками, а потім іде до того, кому обіцяний.

Ідеальна формула такої ініціації з тимчасовою смертю й подальшим воскресінням у новій іпостасі описана в українській народній казці «Ох!», де батько віддає сина, щоб той вдома марно хліба не переводив, лісовому царю в найми. Утім, наймит із хлопця не найстаранніший.

«Приходить Ох – аж він спить. Він його взяв, звелів наносить дров, положив на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова... Згорів наймит! Ох тоді взяв попільць, по вітру розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді і сприснув живущою водою, наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи. Ох оп'ять звелів дрова рубать – той знов заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільць по вітру розвіяв, углину сприснув живущою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого! От Ох спалив його і втретє, та оп'ять живущою водою сприснув углину – і з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак».

Ініціант може потрапляти до сакрального простору лісу й по-іншому. Наприклад, мачуха просить чоловіка відвезти його дочку чи сина подалі від дому, як-от у казці «Кобиляча голова», де дівчинка, успішно подолавши низку випробувань-перевірок, пролазить кобилячій голові через ліве та праве вуха, що символізує смерть і переродження, і лише після цього повертається додому з дарами. Характерно, що до місця ритуального дійства дітей завжди супроводжував батько чи брат, оскільки непричетним до обряду жінкам це було заборонено.

Це лише кілька з описаних в українських народних казках версій ініціації, але цих текстів достатньо, щоб зрозуміти: огорнуті таємницями обряди переходу ґрунтуються на певності, що справді нове народжується лише після смерті старого.

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

14 СЕРПНЯ 2019